

Meşruiyet Açısından Hz. Osman'ın Öldürülmesinin İncelenmesi

Dr. Halis DEMİR*

Özet

Bir siyaset bilimi kavramı olan meşruiyet, çeşitli siyasi olayları daha iyi anlamak için bize bir yaklaşım sunmaktadır. Hz. Osman dönemi İslami ilimlerin bir çok dalında üzerinde durulan bir tarih dilimidir. Siyasi, sosyal ve ekonomik tahliller beraberinde bu dönem üzerinde yapılan çalışmalar farklı açıklamalara kapı aralaması bakımından önemlidir. Zira gerek İslam devletinin ilk pratiklerinin yaşandığı dönem olması; gerekse halifenin şahsı sebebiyle bir toplumun zihniyetinin oluşmasında etkisi göz ardı edilemez. Bu dönemi değerlendirmek günümüzü sağlıklı yorumlamak bakımından da önemlidir.

Anahtar kelimeler: Meşruiyet, iktidar, sahabe, Hz. Osman, ihtilal, ictihat, isyan, istişare.

The Study Of The Caliph Osman's Murder For Legitimacy

Abstract

Legitimacy which is a scientific concept in politics concept presents us an approach to comprehend (evaluate) varied political events. The reign of the Khaliph Osman is a period in which a lot of branches of Islamic sciences are emphasised political, social and economical analyses which accompanying with studies about this period are

* Sivas Necati Erşen Anadolu Öğretmen Lisesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

important for leading different explanations (evaluations) Because it is either the period of in which the first practices of the Islamic states were experienced on personality of the Kaliph, which can't be disregarded especially to its influence for the formation of the mentality in the society. It is significant to evaluate this period for commenting properly our time as well.

Key words: *Legitimacy, power, prophet Mohamed's, caliph Osman's, close companions, Islamic jurisprudence, rebellion, consultation*

1. Giriş

Siyasetin bir gereği olarak topluluklarda iktidar ve iktidarın kural koyma ve yönetme yetkisi, bu kuralları yürütmeye gücüne sahip kişi veya kişiler bulunmaktadır. Peki, iktidarda bulunanlar yönetme yetkilerini nereden almaktadırlar? İktidarın kaynağı nedir? Halk yöneticilerin kararlarına niçin itaat eder? Bu sorular bizi meşruluk kavramına götürmektedir. İktidardakiler, yönetme gücüne ve aynı zamanda yönetme hakkına da sahip olduklarına halkı inandırmaya çalışırlar. İktidarın bir hakka dayandığı fikrinin halk nazarında kabulü ölçüsünde iktidar meşru olur. Yöneticilere itaat de görev haline gelir.

Meşru iktidar, ona tabi olanlar tarafından kabul edilen, toplumda hâkim olan meşruluk inancına da uygun iktidardır. Bu tür iktidarın kararlarına vatandaşlar gönüllü olarak itaat ederler. İktidar istikrarlı, güçlü ve dayanıklı olur. Aksi durumda kriz, çatışma, isyan veya ihtilal çıkar. Çünkü, toplumda onun emretme yetkisine sahip olduğu genel kabul görmüştür. Yürürlükteki hukuk kurallarına uygun bir yönetim, sosyolojik ve politik açıdan meşru olmayabilir. Zira, meşruluk kanun ve hukuku aşan bir kav-

ram olup halk desteğini de ifade eder. Bu noktada kanunilik ile meşruluk kavramları da birbirinden farklıdır. Kanunilik vasfını taşıyan bir yönetim, yürürlükteki hukuk kurallarına uygun olan bir yönetimdir. Hukuki iktidarla meşru iktidar farkı Kapani tarafından şu örnekle açıklanmaktadır: Fransa'da 1789'da XVI. Louis'in iktidarı, kanuni bir iktidar olmasına rağmen meşru bir iktidar değildir, halk desteğini kaybetmiştir.¹ Demek ki, bir yönetimin meşru olması için halkın sosyal ve politik desteği de gereklidir. Burada halkın rızasının iktidarın hukuki tasarruflarına ilave bir şart olduğu da dikkate alınmalıdır. Halkın rızası iktidarın meşru olmasının sağlaması gibidir. Bu noktada meşruluk ile halkın rızasının her zaman eşit olduğu kanaati hasıl olmamalıdır. Halkın rızası meşruluğun ayaklarından birisidir sadece. İktidarın mesela kamu düzenini sağlamak için kolluk kuvvetlerini kullanması kadar, icraatlarının halk tarafından gönüllü desteklenmesi de varlığını sürdürebilmesi açısından önemlidir.

İktidarın meşruluk kaynağı konusunda farklı tasnifler yapılmıştır.² Bunlar içerisinde en meşhur olanı Max Weber'e aittir. Weber'e göre, iktidar meşruiyetini gelenek, hukuk veya karizma kaynaklarından birisinden alır. Geleneksel otoritede yönetici iktidarı geleneklere uygun olarak elinde bulundurur. Halk yöneticinin kararlarına itaati görev sayar. Yöneticinin yetkileri yazılı veya sözlü anayasa ya da bu değerinde bir şeyle açıkça belirtilmiş değildir, çünkü şahsa itaat söz konusudur. Hukuki otoritede, yönetici meşruiyetini hukuk kurallarından alır. İktidara gelme, yetkiler ve gerekirse uzaklaştırılması rasyonel normlarla belirlenmiştir.

¹ Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1997, 9. bs., 81; Erdoğan, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997, 2. bs.; 89-90.

² Bazı meşruluk teorileri ve bunların tenkidi için bkz. Kapani, 68-95.

İtaat şahıslara değil, yöneticilerin de uymakla yükümlü oldukları bu normlardır. Yöneticilerin şahısları ile hukuk kuralları objektif kriterlerle birbirinden ayrılmıştır. Karizmatik otoritede ise iktidarın meşruluğu bir kişinin olağanüstü sayılan niteliklerine dayanır. Halk, liderde üstün bir kişilik alameti gördüğü için ona bağlanır, kurduğu sisteme de itaat eder.³ Bu tasnifin olumlu yani tabi olanlarca desteklenen iktidarları izah ettiği, olması gerekeni değil olanı açıkladığı dikkatlerden uzak tutulmamalıdır. Bu tasnif oldukça geneldir, iktidarın bu üç kaynağına ayrı zamanlarda ve ayrı toplumlarda rastlanabileceği gibi, aynı toplumda da birbirine girmiş vaziyette rastlamak da mümkündür.⁴ Yakın tarihimizden şu örneği verebiliriz: Atatürk, dönemi ve ortaya çıktığı şartlar itibariyle karizmatik bir liderdir. Tarihi, sosyal ve psikolojik şartların oluşturduğu bir ortamda, bir savaş ve işgal döneminde ortaya çıkmıştır. Fakat aynı zamanda yönetme yetkisi hukuki ve rasyonel temele dayanmaktadır.⁵

Bir başka tasnif ise Davin Easton'a aittir. Bu teoride; Siyasi sistemle çevrenin ilişkilerini analiz eder. Çevreden sisteme talepler ve destekler gelir. Siyasi sistem buna kararlar ve eylemlerle cevap verir. Talepler, sistemden değerli şeyleri tahsis etmesini istemektedir. Destek, sistem adına karar verme durumunda olanları güçlendirir, kararlarına meşruluk kazandırır. Bu destek, siyasi topluluğa, rejime ve liderinedir. Siyasi sistemin kararları arasında kanunlar, kamuoyunu aydınlatan kampanyalar ve baskı yöntemleri vs. yer alır.⁶

³ Kapani, 89-91.

⁴ Kışlalı, A. Taner, *Siyaset Bilimi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2001; 65.

⁵ Kapani, 91-92.

⁶ Teziç, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, 3. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 1996; 103-105..

İktidara geliş itibarıyla meşru olan bir iktidar meşruluğun dayanağını oluşturan hukuk kurallarına uymamak ya da toplumda hakim olan meşruluk anlayışının zamanla değişmesi suretiyle meşruluğunu kaybedebilir. Meşruiyet, birey, toplum ve siyasal iktidar arasındaki ilişkilerin üzerine bina edildiği ilkeleri, kuralları ve değerleri göstermektedir.⁷ Toplumun ahlaki yapısının ve devletten beklentilerinin değişmesi sonucu meşruluk krizi kendini gösterir⁸ Meşruiyet krizi, bir iktidarın var olma, varlığını sürdürme üzerine kurduğu ilke ve değerlerinin, toplum tarafından kabul edilmemesi ve toplumsal rızanın zayıflaması anlamında bir sistem sorunudur. Bu sorunun bir ucunda, iktidardan beklentileri olan ferd, veya iktidardan inanç ve kültürüyle uyumlu davranışlar bekleyen toplum, bir başka ucunda ise bu taleplere makul, adil, sürekli ve meşru cevaplar üretemeyen iktidar vardır.⁹

Ortaya çıkan meşruluk kriziyle önce eyleme dayanmayan girişimler, protestolar ve nihayet şiddet hareketleri birer muhalefet türü olarak ortaya çıkar. Kısaca, siyasal bunalım kaçınılmaz hale gelir.

Çeşitli siyasal hareketleri aydınlatma, açıklama ve yorumlama bakımından meşruluk kavramının önemi büyüktür.

Meşruiyet konusunda İslam hukukunda kastedilen ise genel olarak şöyledir: Herhangi bir işi meşru kılan veya farz, sünnet veya ibaha yönünden hükmünü açıklayan prensiptir. Bir iktidarın İslam hukukunun kaynaklarında yer alan hükümlere ve prensiplere bağlılığı meşruluğunu

⁷ Türköne, Mümtazer, *Siyaset*, Lotus Yayınları, Ankara; 42.

⁸ Kapani, 82-83; Kışlalı, 72.

⁹ Türköne, 63.

yani iktidar sahibine itaati gerektirir.¹⁰ İslam tarihindeki, devlet uygulaması sistemi şekil itibariyle monarşiye benzediği için, yönetimin meşruluğu konusunda daha çok halifenin şahsiyeti üzerinde durulmuştur. Bu sebeple, İslam düşünürleri siyaset felsefesi kapsamında değerlendirilebilecek görüşlerinde devletin doğası ve yönetim biçimi yerine yöneten ve yönetilenlerin hak ve sorumluluklarını ele almışlardır.¹¹ Buna göre, halife mü'min, erkek, adalet sahibi ve organları sağlam olmalıdır. Konu biraz daha ayrıntılı olarak şöyledir: Her yönü ile adil olmalı, kulak ve göz gibi organları sağlam olmalı, her türlü özürden uzak olmalı, halkın sevk ve idaresini anlamaya yarayan fikir ve bilgiye sahip olmalı, düşmanla harbe imkan veren güç ve cesarete sahip olmalı ve Kureyş kabilesinden olmalıdır.¹²

Halifenin görevleri ise şöyle sıralanmaktadır: Dinin himaye edilmesi, ülkenin savunulması, mal ve can güvenliğinin korunması, yasaların adil bir şekilde uygulanması, ülkenin imarı, devlet kadrolarının ehil kişilerden oluşturulması, gelirlerin taksimi, din hizmetlerinin yürütülmesi, eğitim hizmetleri. Halife halkın bu haklarına riayet ederse toplumun ona itaat edip destek vermesi bir vazife halini alır.¹³

Halifenin, bu özelliklerden birini kaybetmesi halinde meşruluğunu kaybedeceği zehabını uyandırmaktadır. Buna

¹⁰ Nevin, A. Mustafa, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, trc., Vecdi Akyüz, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990; 36.(37. dipnot.)

¹¹ Ayengin, Tevhit, "İslam Hukuk Felsefesinde Hukukun Üstünlüğüne Dayalı Hukuk Devleti'nin Metodolojik Referansları" *Ekev Akademik Dergi*, yıl: 7, s: 15, Erzurum, 2005; 10.

¹² Maverdî, Ali b. Muhammed (450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultaniye ve'l-Velâyetu'd-Diniyye*, Şirketi Mektebe ve Matbaat-i Mustafa el-Baki, 1966, 6; Cuveynî, İmamü'l-Harameyn (478/1058), *Gıyasu'l-Ümem fi't-Teyâsi'z-Zulem*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997; 42. Halifenin Kureyş kabilesinden olması hakkında değerlendirmeler için bakınız: Zorlu, Cem, *İslam'da İlk İktidar Mücadelesi*, Yediveren Yay., Konya, 2002; 115 vd.

¹³ Maverdî, 16-17.

karşılık kaynaklarda yer alan halifenin azli, ehl-i hal ve'l-akd vb. kavramlar birer ideali ifade etmektedir. Bunlardan biri olan hal; "İşbaşındaki devlet başkanını görevden uzaklaştırmak, ona yapılan biatı bozmaktır."¹⁴ Maverdi (450/1058)'ye göre hal sebepleri özetle şöyledir: Halifenin adaletten ayrılması, şehvetine düşkün olması, küfre girmesi, hacr edilmesi, esir olması, bedenindeki noksanlıklar, -beş duyudaki eksiklikler akıl, görme, duyma, konuşma, vb.- hilafete engeldir.¹⁵ Maverdi hilafete engel durumları sayarken sadece Hz. Musa'nın peltek olması sebebiyle konuşma özrünün hilafete engel olmadığını belirtir. Fakat diğer sebepleri nasslarla delillendirmez. Yine bu şartları hilafet esnasında kaybeden bir kişiye nasıl bir muamele uygulanacağını belirtmez. Kişi başlangıçta bu vasfı taşıırken sonradan bazılarını kaybederse ne olacaktır? Zira, iktidar yapısı gereği karşı konulması güç bir varlıktır. Halifenin gerekli şartların hepsini veya bir kısmını kaybettiğine dair hükmü veya kararı kim, hangi kurum, hangi siyasi gelenek verecektir? Konuyla ilgili bazı kanaatlerini kaydedeceğimiz bir başka müellif ise Cüveyni (478/1058)'dir. Ona göre Hal sebepleri irtidat, cünun ve fısık'tır. Cüveyni "fısk" terimini "takva"nın karşıtı olarak kullanmaktadır. Fısk, seçilme esnasında azl sebebi, fakat göreve devamda kamu yararı sebebiyle azl sebebi değildir.¹⁶ Bu kavramlardaki fısk, cünun ve takva ilk anda belirsizlik ifadesi ise de muhtemelen müelliflerin kavramları kullanışları, konuları işlerken yaptıkları tahliller incelendiğinde müşahhas bir anlam ortaya çıkacağı, kendi dönemlerinde muhtemelen bu kelimelerin anlamı konusunda ortaslama bir kanaatin olduğu kanaatindeyiz. Cüveyni, Şu görüşü naklederek hal için bir kurumun

¹⁴ Aydın, Mehmet Akif, "Hal", *DİA*, İstanbul, 1997; XV, 218.

¹⁵ Maverdi, 117-18; Yavuz, Yunus Şevki, "Fasık", *DİA*, 1995; XII, 205.

¹⁶ Cüveyni, *Gıyasi*, 51.

varlığına işaret eder: “fıskın varlığı halinde ehlü'l-hal ve'l-akdin hal'i gerçekleştirmesi gerekir.”¹⁷ Hal bahsinde kaynak eserlerde Hz. Osman'ın hilafetinin herhangi bir şekilde tartışmaya konu olmaması dikkate değerdir. Oysa, İslam tarihinde daha sağlığında adalet vasfını yitirdiği gerekçesiyle istifası istenen ilk devlet başkanı Hz. Osman'dır.¹⁸ Bu adalet vasfının kaybı sebebiyle hal edilme, kolay gerçekleştirilebilecek bir durum değildir. Hangi hususlar adalet vasfını kaybetmek olarak değerlendirilecektir? Ülke menfaatlerine gereken ihtimamı göstermeyen halife nasıl değerlendirilecektir? Kısaca bu hal etme durumu hukuk kuralları içerisinde kalarak icrası zor bir uygulamadır.¹⁹

Bu makalede siyaset biliminin önemli bir kavramı olan, “meşruiyet/meşruluk” temel alınarak, Hz. Osman'ın öldürülmesi incelenecektir. Bizi bu çalışmaya sevk eden sebepler ise, bu dönemdeki bazı olayların İslami ilimlerin farklı branşlarında tartışılması ve bir devlet başkanının azlinin İslam Tarihinde halk tarafından dile getirilmiş olmasıdır. Değerlendirmelerde, “tarihi rivayetler ışığında” kaydı bir ihtiyattan öte, bulunması gereken bir metodun ifadesidir.²⁰ Çünkü her şey olup bitmiştir, bilgiler, olaylar, hatıralar, mektuplar ve benzeri deliller değişikliklere uğratılmış olabilir. İncelediğimiz döneme ait ayrıntılı kimi zaman birbiriyle çelişen bazen de içinden çıkılmaz halde olan bir yığın rivayet vardır.²¹ Hz. Osman dönemi olayları değerlendirilirken, olması gereken nazarından bakılmaktadır. Halbuki bu sebeplerin objektif kriterler bakımından da haklı olup olmadı-

¹⁷ Cüveynî, *Gıyası*, 52.

¹⁸ Kaşıkçı, Osman, “İslam Osmanlı Hukukunda Devlet Başkanının Görevinin Sona Ermesi”, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, c: V, s.1-4, Erzurum, 2001; 112.

¹⁹ Kaşıkçı, 119.

²⁰ Hz. Osman dönemiyle ilgili rivayetlerin sıhhat derecesi için bkz. Hizmetli, Sabri, “Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: XXVII, Ankara, 1985.

²¹ Yiğit, İsmail, “Osman”, *DİA*, İst 2007; XXXIII, 439.

ğı ise önemlidir. Bu bağlamda Hz. Osman'ın başında bulunduğu yönetim meşruiyet bakımından araştırılmalıdır. Bir başka ifadeyle bu çalışmada geniş bir coğrafyaya hükmeden bir halifenin katline doğru ilerleyen süreç, halkın yönetime desteğinin sürmesi, rızasının devamı bakımından incelenecektir.

Halife elbette zalimane bir şekilde katli edilmiştir. Bir devlet başkanının katledilmesinin katledenler açısından bir takım sebepleri bulunabilir. Ya müdahale etmeyenler onlara ne demeli, nasıl izah etmelidir?

2. Hz. Osman'ın Hilafetini Tartışılır Hale Getiren Bazı İcraatları

Hz. Osman dönemiyle ilgili genel durumu bir müellif şu başlıklar altında toplamıştır: Ümeyye Oğullarının konumu; Toplumda meydana gelen değişimler; Maaş dağıtımı; Sahabeye karşı yapılan muamele; Yönetimde şüranın terk edilmesi; Abdullah b. Sebe'nin faaliyetleri ve Mektuplaşmalar.²² Bunlardan bazılarını ele alarak konumuzla ilgi kurmaya çalışalım:

2.1. Ümeyye Oğullarının Konumu

Vali tayinleri ve Ümeyye oğullarının toplumda bir itibar ve refah seviyesine ulaşması halifenin icraatları konusunda halkın şikayet ettiği konulardan birisidir. Bu dönemde önemli eyaletlerin çoğuna vali olarak Ümeyye Oğul-

²² Hz. Osman dönemindeki şikayetler için bkz. Apak, Adem, "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyye Oğullarının Devlet İdaresindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, c.VII, s.7, 1988; 5405; Hz. Osman'a yapılan çeşitli itirazlar ve bunlara verilen cevaplar için bkz. Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Et-Tayyib (403/1031), *et-Temhid fir-Red ale'l-Mülhideti'l-Muattıla*, İbiş, Yusuf, Nususul-Fikri'l-Siyasiyyi li'l-İslam içinde, Darut-Talia, Beyrut, 1966; 29-123; Kâdi Ebi Bekir b. Arabî, *el-Avasım mine'l-Kavasım*, Lucnetu's-Şebabi'l-Müslim, 1371 (h.). Konuyla ilgili kaynaklarda sıkça yer alan bu eserin değerlendirmesi için bkz. Yavuz, Y. Şevki, "el-Avasım Mine'l-Kavasım", *DİA*, İstanbul, 1991; IV, 112.

larına mensup kişiler tayin edilmiştir. Ümeyye Oğulları'dan Velid b. Ukbe Küfe'ye, Velidin valilikten azlinden sonra yine bu aileden Said b. As Küfe'ye, Abdullah b. Âmir Basra'ya, Abdullah b. Sa'd Mısır'a vali tayin edilmiştir.²³ Hz. Ömer döneminde atanmış olan bazı valilerin ise yetkileri bu dönemde artırılmıştır. Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci yılında Hıms, Kınnesrin, Ürdün, Dımeşk ve Filistin şehirlerinden oluşan Şam Muaviye b. Ebî Süfyan'ın yönetimine geçmiştir.²⁴ Bu durum bazı araştırmacılar tarafından, "Hz. Osman'ın muhtemelen idarede kontrolü daha kolay sağlamak arzusuyla valiliklere ve devlet katipliği görevine yakın akrabasını tayin etmesi"²⁵ şeklinde izah edilmiştir. Hangi gerekçe ile olursa olsun bu uygulama Ümeyye oğullarının o dönemdeki otoritesini artırmış, halkın yönetime katılımını ise azaltmıştır.

İslam ülkesinin önemli merkezlerini yöneten Ümeyye oğullarına mensup bu valilerin halifeye rağmen icraatlarda bulunmalarının halkın hoşnutsuzluğunu artırdığını gösteren rivayetler vardır.

Halifenin Ümeyye Oğullarını yönetimde ön plana çıkaran yaklaşımı çeşitli sahabiler tarafından dile getirilmiştir. Böyle bir serzenişe bir tartışma sırasında, Hz. Osman, Muaviye b. Ebî Süfyan'ı kendisinden önce Hz. Ömer'in vali olarak tayin ettiğini belirterek cevap vermiştir. Buna Hz. Ali, şöyle itiraz etmiştir. "Muaviye işleri sensiz neticeye bağ-

²³ Taberî, Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülük*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Daru Suveydan, Beyrut, ts; IV, 356; İbn A'sem, Ebu Muhammed (314/926), *Kitabu'l-Futûh*, 1-VIII, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1986; I, 379; İbn Abderrabbih, Muhammed b. Abderrabbih (327/939), *el-İkdu'l-Ferid*, nşr. A. Emin, A. Zeyn. İ. Enbari, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1962 ; IV, 307; İbnu'l-Esir, Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Daru Sader, Beyrut, 1965; III, 107; Sarıçam, İbrahim. *Emevi-Haşimi İlişkileri*, TDV Yayınları, Ankara, 1997; 235.

²⁴ Taberî, IV, 289; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 116.

²⁵ Yiğit, XXXIII, 439-440.

lıyor, insanlara da, “Bu Osman’ın emridir.” diyor. Bunu bildiğin halde düzeltmiyorsun.” Hz. Osman kaynakların ifadesine göre bu şikayete cevap verememiştir.²⁶ Anlaşıldığına göre, vali halkın tepkisini de çeken icraatlarına karşılık olaydan habersiz olan halifenin adını vererek, kendisini savunmakta, bir şekilde kendisini temize çıkarmaktadır. Halife, böylece bazı valilerinin kendi bilgisi dahilinde olmadan işledikleri bazı tasarrufları sebebiyle sorumlu tutulmaktadır. Hz. Osman’ın katipliğini yapan amcazadesi Mervan b. Hakem’in de halifeye rağmen tasarrufta bulunduğu dair rivayetler vardır.²⁷

Ümeyye Oğullarının devlet yönetiminde her geçen gün daha çok söz sahibi olmaları,²⁸ Medine’de bu aileye karşı, ülke genelinde ise Kureyş kabilesine karşı hoşnutsuzluğu, hatta muhalefet hareketlerini hızlandırmıştır.²⁹ Mesela Küfe Valisi Said b. As’ın, bir toplantıda, “Sevad’ın gelirleri Kureyş’indir. İster alırsız, ister halka bırakırsız.” sözü üzerine, toplantıda kavga çıkmıştır.³⁰ Valinin bu sözlerinin halkın tepkisini çekmesi gayet normaldir. Çünkü, vali, fetihler sonucu elde edilen çeşitli arazileri kendi kabilesinin bir mülkü olarak görmektedir. Sevad arazisi, gaza ile ele geçirilmiş, kamu malıdır. Birçok insan geçimini o topraklarda temin etmekte, alınan vergiler hazine için önemli gelir kaynağı oluşturmaktadır. Bu yaklaşım zihinlerde bir olumsuzluk doğurmuş, toplumun bazı kesimleri tarafından tep-

²⁶ İbnu’l-Esir, *Kâmil*, III, 151-152.

²⁷ Bkz. Atçeken, İ. Hakkı, “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem’in Rolü”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, Konya; s: IX, 321.

²⁸ Belâzuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Futûhu’l-Buldan*, trc. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987; VI, 134; Cabirî, Muhammed Abid, *İslam’da Siyasal Akıl*, trc., Vecdi Akyüz, , Kitabevi, İstanbul, 1997; 316.

²⁹ Cabirî, 370-371.

³⁰ İbn A’sem, I, 383.

kiyle karşılanmıştır. Diğer taraftan valinin bu ifadeleri kabilecilik anlayışının henüz aşamadığını göstermesi bakımından manidardır.

Valinin Kureyş'i öne çıkararak sözleri sarfettiği bu toplantının devamında meclistekilerden Eşter en-Nehai, "Allah'ın bize kılıçlarımızla ihsan etmiş olduğu bu araziler nasıl Kureyş'in çiftliği oluyor" diyerek karşı bir tavır sergilemiştir.³¹ Bu da valinin yaklaşımının meşruluğunu tartışmaya açmıştır.

Aslında Hz. Osman döneminde Kureyş'in değil, Ümeyye oğullarının hakimiyetinin varlığından söz edilebilir. Kabilecilik hareketini valilerin kastı aşan ölçüsüz söz ve davranışları, şuurlu bir hareketin gayr-i ihtiyari ortaya çıkışı olarak değerlendirilebilir, ateşlemiştir. Tartışmayı başlatan vali, devam ettiren ise Eşter en-Nehai'dir.

Benzeri bir tartışma Şam valisi Muaviye b. Ebî Süfyan'ın huzurunda yaşanmıştır; Küfe'den Şam'a sürgün edilen bir kişi valiye şöyle hitap etmiştir: "Sen ve Kureyş bize emirlikte fazla oluyorsunuz. Araplar başka toplumların kılıçlarıyla aşınıyor, Kureyş geçiniyor."³² Bu tür örnekler³³ farklı şekillerde izah edilebilir. Bir müellifin tesbitine göre, Hz. Osman, kendisinden önceki halife Hz. Ömer'in gözettiği kabileler arası denge politikasının aksine, yönetimde Ümeyye oğulları unsuruna ağırlık vermiştir.³⁴ Konumuzla alakalı bir izah da şudur: Toplumdaki bazı kesimler iktidara yeterli katılma imkanlarına sahip değilseler bir bunalım doğar. Yönetimi destek, onun icraatlarının toplumun bek-

³¹ Yiğit, XXXIII, 440.

³² İbn A'sem, I, 384-385; İbnü'l Arabî, 120.

³³ Mesela, Halife Kureyş kabilesinin mevlalarına 5'er dinar nafaka bağlamıştır. İbn Şebbe, Ebü Zeyd Ömer b. Şebbe (262/876), *Tarihü'l-Medineti'l-Münevvera*, nşr., F. Mahmud Şeltut, Daru't-Turas, Beyrut, 1990; III, 989.

³⁴ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1992; 141.

lentilerine uygun düşmesi ve rejimin bunu karşılayabilmedeki başarısı oranında artar.³⁵ O toplum kesimleri, kendilerine güçleri oranında etkin olma fırsatı tanımayan sisteme karşı çıkarlar.³⁶ Belliki, fetihlerin durması, ganimet geliri- nin azalması vb. sebeplerle ekonomik ve sosyal yapıda değişiklik meydana gelmiş, buna rağmen Kureyş kabilesinin diğer kabileler aleyhine imkanları kullandığı kanaati otoriter bir vali huzurunda bile dillendirilir duruma gelmiştir. Burada toplumun beklentilerine cevap vermediği düşünülen bir iktidara hesap sorma da vardır.³⁷ Yöneticiler amme hizmeti ifa eden kişiler değil, kabilecilik, şahsi menfaat ve kaygılarının peşinde koşan kişiler gibi telakki edilmiştir. Bu intiba ise, yönetime karşı muhalefet hareketinin başlama- sına etki etmiştir. Yönetimin istikrar ve desteklenmesi bakımından lider kadar, kadrosu da önemlidir. Lider kadrosunun kalite, yetenek ve halk desteği toplumun rejime bağlılığını artıran ve meşruluk duygusunu pekiştiren önemli bir faktördür.³⁸ Bazı görevlilerin icraatları halk nazarında tepki çekmekte, halifeye bağlılık duygusu azalmaktadır.

2.2. Toplumda Meydana Gelen Değişmeler

Fetihler sonucu farklı din, dil, ırk ve medeniyetlere mensup kişiler Müslüman olmakta, ülkede buna bağlı olarak hızlı bir göç ve değişim yaşanmakta, toplumdaki bir kısım bedevi zihniyetli kişiler bu yeni duruma uyum sağlamamaktadır.³⁹ Fethedilen memleketlere yerleşen Arapların çoğu Rasûlullah'ın sohbetinde eğitim almış kişiler de değildir.⁴⁰ Fetihlerden sonra bazı gaziler bu yeni ülkelere

³⁵ Kapani, 94.

³⁶ Kışlalı, 343.

³⁷ Yiğit, XXXIII, 442.

³⁸ Kapani, 91-92.

³⁹ Fıglalı, E. Ruhi, "Hariciler", *DİA*, İstanbul, 1997; XVI, 169.

⁴⁰ İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime*, Daru'l-İhya-i't- Turasi'l-Arabî, Beyrut, ts., 4.bs; I, 215.

yerleşmişler, bazıları da beraberlerindeki esirlerle Mekke ve Medine'ye geri dönmüşlerdir. Göçler toplumun yapısını değiştirmiştir.⁴¹ Neticede bu hareketliliğe ayak uyduramayanlar, toplumun yapısını değiştirenler, yeni durumdan rahatsız olanlar, beklentileri birbirinden farklı gruplar toplumda huzursuzluğun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Burada orta yaşlı ve yaşlı kuşakların karar alma ve uygulama süreçlerindeki ağırlıkları sebebiyle kurumlarda gerekli değişimleri yapmamaları da bir etkidir.⁴² İktidar yıllarında Hz. Osman'ın da yaşlı olduğu bilinmektedir⁴³ Diğer taraftan böylesi bir toplumda halkı eğitmek, asayişini sağlamak, sorunları çözmek ve böylece ihtilafları önlemek zorlaşmıştır.⁴⁴ Aslında, kabile yapısından bir devlete dönüşen, yeni kurumlar oluşturan bir bünyede çalkantıların meydana gelmesi de tabii bir durumdur.⁴⁵ Sonuçta, yöneticiler, menfi şekilde etkilenmiş, olaylara müdahalede yetersiz kalmakla suçlanmışlardır. Halife, bütün bu sebeplerle toplumda vuku bulan çeşitli şikayet konusu olaya, yerinde, etkili ve pratik bir şekilde el koyamamıştır.

2.3. Maaş Dağıtımı

Kaynakların ifadesine göre, Kureyş ileri gelenlerinin mülk edinmeleri de Hz. Osman'a karşı şikayetler arasında yer almaktadır.⁴⁶ Hz. Ömer döneminden itibaren maaş dağıtımında Hz. Peygamber'e yakınlık ve İslam'a girişte önceliğin dikkate alınması, servetin belli kişilerin ellerinde birik-

⁴¹ Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980; 116-117.

⁴² Akbulut, 141.

⁴³ Hz. Osman fil yılından altı sene sonra dünyaya gelmiş ve miladi 656 yılında vefat etmiştir. Yiğit, XXXIII, 439.

⁴⁴ Macit, Nadim, *Din-Siyaset İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Seba Yayınları, Ankara, 2000; 53.

⁴⁵ Sarıçam, XII; krş., Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, trc., H. Dursun Yıldız, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979; 69.

⁴⁶ Yiğit, XXXIII, 440.

mesine yol açan sebeplerden birisidir.⁴⁷ Nitekim, bu gidişatı tesbit eden Hz. Ömer, ölümüne yakın bir zamanda, “eğer gelecek yıl yaşarsam Resulullah ve Ebu Bekir’in yaptığı gibi, bütün insanlara eşit taksimde bulunacağım.” Demiştir. Fakat bu arzusunu uygulama fırsatı olmamıştır.⁴⁸ Mesela, ilk Müslümanlardan olan Zübeyr b. Avvam öldüğü zaman Medine’de 11, Basra’da 2, Küfe ve Mısır’da birer ev miras olarak bırakmıştır.⁴⁹ Bu gelirin kabarıklığında şahsi gayrete ilave olarak devletin maaş dağıtımındaki uygulamasının da etkili olduğu düşünülebilir. Bu uygulamanın halkın tepkisini çekeceğini düşünmek mümkündür. Fetihlerin durmasıyla ihtiyaçların büyük kısmını karşılayan ganimet gelirleri de azalmıştır. Hz. Osman dönemiyle ilgili dedikoduların daha çok fey, arazi, ganimet ve ikta üzerinde olması⁵⁰ da gelir dağılımını etkileyen hatalı uygulamaların bulunduğu kanaatinin yaygınlaştığını düşündürmektedir. Şu yorum bu kanaatimizi desteklemektedir: “Bazı garnizon kasabaları, Hz. Ömer’in kurmuş olduğu ama Hz. Osman’ın döneminde zayıf noktaları ortaya çıkan mali sistemden şikayetçi olduklar...”⁵¹ Maaş dağıtımında Hz. Ömer döneminden itibaren sürdürülen politika neticede, zengin ile fakir ve merkez ile çevre arasında giderek artan iktisadi dengesizlikler oluşmuştur.⁵² Toplumda yöneticilere karşı oluşan husumette, ortaya çıkan bunalımda bu durumun da etkisi olmuştur. Toplumda gelirlerin adil dağıtılmadığı kanaati gayr-i mem-

⁴⁷ Benzeri bir kanaat için bkz. Câbiri, 357.

⁴⁸ Demir, Halis, *Devlet Gücünün Sınırlanması*, İz yayıncılık, İstanbul, 2004; 76 vd.

⁴⁹ İbn Sa’d, Ebû Abdullah Muhammed (230/844). *Et-Tabakâti’l-Kübrâ*, Darusâder, Beyrut, 1968; III, 108; Mesela Abdurrahman b. Avf ve Talha b. Ubeydullah’ın servetleri için bkz. Aynı eser. III, 136-222.

⁵⁰ Hizmetli, 172-173

⁵¹ Hodgson. M.G.S. *İslam’ın Serüveni*, trc. Komisyon, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995; I, 155 Konuyla ilgili rivayet için bkz. İbn A’sem, I, 384-385.

⁵² Câbiri, 366 vd.

nun kişilerin sayısını artırmıştır.

2.4. Sahabeye Karşı Yapılan Kötü Muamele

Bu dönemde Hz. Osman'ın sahabilere karşı davranışları da şikayet konusu olmuştur.⁵³ Kaynaklarda çeşitli örnekler kaydedilmiştir. Ammar b. Yasir halifenin emriyle dövülmüştür.⁵⁴ Abdullah b. Mes'ud, Ebu Zer ve Muhammed b. Ebî Bekir bu tür muameleye maruz kalan diğer sahabilerdir.⁵⁵ Bu şekildeki bilgilerden Hz. Osman ile o dönemin bir anlamda kanaat önderi mesabesindeki sahabeler arasında sağlıklı bir irtibatın olmadığı da anlaşılmaktadır. Bu muamelelerin menfi etkisi Hz. Osman'ın muhasara edildiği sırada ortaya çıkmıştır. Halifeyi muhasara edenler arasında, Abdullah b. Mes'ud'un kabilesi Huzeyl ve antlaşmalıları Beni Zühre; Ebû Zer'in kabilesi Gıfar ve antlaşmalıları; Ammar b. Yasir sebebiyle Beni Mahzum ve antlaşmalıları ve Muhammed b. Ebi Bekir'in kabilesi Beni Teym vardır.⁵⁶ Halifeyle iletişimi arzu edilir seviyede olmayan bu sahabe isimlerine Amr b. As, Aişe b. Ebi Bekir, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvam, Talha b. Ubeydullah da ilave edilebilir. Sahabilerin toplumdaki itibarı dikkate alındığında, onlara yapılan, üstelik haklılığı tartışılır bir muamelenin kamuoyunda yankı bulduğu, tepki topladığı muhakkaktır. Her biri Rasulullah'ın terbiyesi altında yetişen bu kıymetli kişiler toplumun rehberleridir. Bunların, halifeyle irtibatlarının kopması, halifenin onlara karşı kimi tasarruflarının haklılığı konusunda halk nazarında tereddütlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim, halife ve bu sahabeler arasındaki iletişim zayıflığını

⁵³ Kaynak için bkz. Hizmetli, 164.

⁵⁴ Belâzuri, *Ensabu'l-Eşraf*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1996; VI, 162.

⁵⁵ Belâzuri, *Ensab*, VI, 134; Mes'udi, Ali b. Hüseyin (346-957), *Murucu'z-Zehab ve Meddinü'l-Cevher*, nşr., M. M. Abdulhamid, Matbaatu's-Saade, Mısır, 1964; II, 353.

⁵⁶ Belâzuri, *Ensab*, VI, 134; Mes'udi, II, 353; A'sem, I, 411.

keşfeden bazı istismarcılar onlar adına düzmece mektuplar, konuşmalar ve beyanatlar vermek suretiyle halkın halifeye karşı muhalefetine zemin oluşturmuşlardır.

2.5. Yönetimde Şûranın Terk Edilmesi

Burada Hz. Osman'ın seçim sürecinin hatırlanması gerekebilir. Şura heyetinin seçilmiş başkanı vasfıyla Abdurrahman b. Avf, toplumun genel temayülünün işaret ettiği iki adaydan her birinden “Allah'ın Kitabına ve Resulünün sünnetine uyma, ayrıca ilk iki halifenin siyasetini takip etme hususunda teminat istemesi üzerine, Hz. Osman bu talebe kayıtsız şartsız “evet” cevabını verdiği için halife seçilmiştir.⁵⁷ Buradan şu sonuçlar çıkarılabilir: Hz. Osman'a Kur'an, Sünnet ve önceki iki halifenin tatbikatı üzerine beyat edildiğine göre, bunlar halifenin yönetimde uyacağı meşruluk kaynaklarıdır. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerindeki icraatlar ve idari tasarruflar toplum nazarında bir gelenek olmuş, olaylara benzeri yaklaşımları yeni halifeden de beklemişlerdir. Halife seçimi konusunda toplumun her kesimiyle itinalı bir şekilde istişare eden Abdurrahman b. Avf'ın bu yaklaşımı halkın beklentisinin bir ifadesi sayılabilir. Önceki halifeler devlet yönetiminde hem şuraya önem vermiş, hem de yakınlarını devlet idaresine getirmemişlerdir. Onlar, kendi akrabalarına yönetimde görev vermedikleri gibi,⁵⁸ hakkında şikâyet vaki olan valinin de durumunu araştırmışlar, gerekirse onu azletmişlerdir.⁵⁹

Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer toplumu ilgilendiren konularda halkın fikirlere başvurmalarına rağmen Hz. Osman'ın daha çok Ümeyye Oğullarının görüş-

⁵⁷ Yiğit, XXXIII, 439.

⁵⁸ Apak, 507.

⁵⁹ İbn Şebbe, III, 842; Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, 118.

lerine itibar ettiğini gösteren rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden birisine göre, Hz. Osman hepsi de Ümeyye Oğullarına mensup valileri Abdullah b. Sa'd, Muaviye b. Ebi Süfyan, Abdullah b. Amir ve Sa'îd b. As ile yaptığı toplantıyı şu cümlelerle açmıştır: “Sizler vezirlerim, nasihatçilerim ve güvenilir adamlarımsınız... Valilerimi azletmemi isteyen adamlar var. Hoşlanmadıkları şeyleri terk ederek, hoşlandıkları şeyleri yapmamı istiyorlar. Bana fikrinizi söyleyin.”⁶⁰ Hz. Osman'ın uygulaması önceki halifelerin icraatlarına uymamaktadır.

Halife, halkın şikâyetçi olduğu valileri sorguya çekmek yerine, bir anlamda halkı valilere şikâyet etmiştir. Belki de bu toplantı yönetimle ilgili taleplerini ifade edecek kişilere karşı valileri katı ve sert tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu tür sert muameleler, halkın yöneticilerden beklentilerinin karşılanması ümitlerinin azalmasına, desteklerini de çekmelerine yol açmış olabilir.

Halifenin istişareyi akrabaları ile sınırlı tutması onlara daha çok güvenmesiyle izah edilebilir. Fakat bu saiyaset tarzı toplumun bazı kesimleri ile halife arasında, halifenin ölümüyle neticelenen tartışmaları bazılarının Ümeyye oğullarının şahsi problemi gibi görmelerine de yol açmıştır. Çünkü istişarede yönetime katılma ve kendini ifade suretiyle onu destekleme vardır. Şu rivayet bunu göstermektedir. Muhasara günlerinde Hz. Ali'nin, “Adam öldürülmek üzere, niçin yardım etmiyorsun?” şeklindeki sorusuna Hz. Talha şöyle cevap vermiştir; “Vallahi Ümeyye Oğulları aldıkları hakları geri verinceye kadar yardım yok.”⁶¹ Bu rivayet açık bir şekilde bize göstermektedir ki bazı kimseler nazarında kuşatılan İslam toplumunun halifesi değil, Ümeyye Oğulla-

⁶⁰ İbn Şebbe, III, 1095.

⁶¹ İbn Şebbe, IV, 1287; İbnu'l-Esir'de “hakkımı” kaydı geçer. Kâmil, III, 138.

rının bir mensubudur. Oysa meşru bir iktidara savaş ve barış esnasında hizmet bir görevdir. İktidar, gönüllü itaatle varlığını sürdürebilir. Bu tür rivayetleri sıhhati kesinlikle reddedilemediği durumlarda, sahabilerin ağzından mevcut olayların bir değerlendirmesi olarak bakılabilir.

2.6. Abdullah b. Sebe'nin Faaliyetleri

Abdullah b. Sebe San'alı bir yahudidir. Hz. Osman döneminde Müslüman olmuş, Hz. Osman'ın halka zulmettiği iddiasını çeşitli şehirlerde yaymıştır.⁶² İbn Sebe ve İbn Sebe gibi düşünenler insanları kıskırtmış, devlet ve halife aleyhine isyana yöneltmişlerdir.⁶³ Bazı müelliflere göre İbn Sebe'nin uzun zamandır hazırladığı komplo Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle sonuçlanmıştır.⁶⁴ Bazı yorumlara göre ise Abdullah bin Sebe imajıyla Hz. Osman'a karşı muhalefet edenlerin hem sayısı çoğaltılmış, hem de her biri için ortak bir kimlik belirlenmiştir: İbn Sebe'ler! Varlığı tartışmalı olan Abdullah b. Sebe,⁶⁵ bazı yorumlara göre, "Her şeyi en iyi tarafından gösterme ve umumi suçu: tenzillerinden umumiyetin bir şey kaybetmeyeceği ne idüğü belirsiz şahıslara, birkaç şamar oğlanına yüklemeye gayret etme..."⁶⁶ ve "Perde arkasındaki hakiki isimleri unutturmaktadır."⁶⁷

Bu yorumların akla getirdiği soru şudur: İslam dün-

⁶² Seyf b. Ömer (200/815), *el-Fitnetü ve Vakatü'l-Cemel*, Darun-Nefais, Beyrut, 1986;48. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Fığlalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Sebe" md., *DİA*, İstanbul 1988; I, 133 vd.

⁶³ Hizmetli, 174.

⁶⁴ Muhammed Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1992; 66.

⁶⁵ Tartışmalar için bkz. Wellhausen, Julius, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, trc., Fikret İşıltan, İstanbul 1960, 102; Cabiri, 421-422.

⁶⁶ Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, 102; Benzeri ifadeler için Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc., Fikret İşıltan, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, 1963; 20-23; Câbiri, 431-432. Fığlalı, Abdullah b. Sebe maddesinin alt başlığını "İslam dünyasında ilk fitnenin ve Şiiliğin ortaya çıkışında önemli rol oynadığı ileri sürülen kimse" şeklinde ifade etmiştir. Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, 133 vd.

⁶⁷ Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, 134.

yasında, özellikle “Bazı tarihçilerin, Abdullah b. Sebe gibi Müslümanları birbirine düşürmek isteyen art niyetli şahıslar olmadan Hz. Osman'ın katliyle neticelenen böyle bir hareketin gerçekleşmesinin mümkün olamayacağı” sonucuna varmaları⁶⁸ Medine’de bulunan insanları bir kişinin telkinlerine uyan kişiler olarak tasavvur etmek anlamına gelmez mi? Bu ne derece makul bir yaklaşımdır? Halifenin öldürülmesinden sorumlu kişiler kimlerdir? Olayla ilgili rivayetler, halifeyi öldürme suçunun birkaç kişiye yıkıldığı yorumunu haklı çıkaracak durumda mıdır? Medine’de bulunan binlerce Müslüman’ın birer çapulcu olarak nitelendirilmesi⁶⁹ ya da Medine’de sahabelerin iradeleri yok sayılmasına olaylar birilerinin tezgahından çıkmış gibi⁷⁰ gösterilmesi doğru mudur? Buna karşılık bazı yorumlarda halifeye karşı sahabeler tarafından bir komplonun hazırlanmış olduğu kanaati vardır. Halifenin bazı icraatlarının sahabiler tarafından hoş karşılanmadığı bilinmektedir. Fakat, halifenin çeşitli tasarruflarına karşı çıkan sahabelerden hiçbirinin Hz. Osman’ın ölümüyle sonuçlanan olaylarda, O’nu öldürme kastıyla aktif rol aldıklarını düşündürecek makul bir gerekçe yoktur. Konuyla ilgili tartışmanın ortaya koyduğu bir gerçek, halifeye karşı muhalefet hareketinin toplumun çeşitli kesimlerinden destek bulduğu şeklindedir. Bunu bir kişinin eseri olarak göstermek mübalağalı bir değerlendirmedir.

2.7. Mektuplaşmalar

Halifeye karşı muhalefet hareketlerini hızlandıran olaylardan birisi de mektuplardır. Dönemin yaygın bir haberleşme aracı olan mektup işini bazı kimselerin istismar

⁶⁸ Yiğit, XXXIII, 442.

⁶⁹ Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001; 11-12.

⁷⁰ Örnek bir yorum için bkz. İbn Haldun, I, 215 vd.

ettikleri anlaşılmaktadır. Medine'ye gelen Basra, Küfe ve Mısır'lı heyetlerin,⁷¹ Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Ali'ye nispet ettikleri "İsyana davet" mektupları bizzat bu sahabeler tarafından reddedilmiştir.⁷²

Bu tür mektuplar kamuoyunda halifenin meşruiyetini tartışılır hale getirmiş, haberleri tahkik imkânının sınırlı olması bakımından zararlı etkileri zamanında ortadan kaldırılamamıştır.

Hakkında en çok konuşulan mektup Muhammed b. Ebi Bekir ve beraberindekiler hakkında halife tarafından yazıldığı iddia edilenidir. Mektupla ilgili rivayetler şöyle özetlenebilir: Hz. Osman, sahabenin de aracılığıyla, Muhammed b. Ebi Bekir'i Mısır'a vali olarak tayin etmiştir. Muhammed b. Ebi Bekir görevi eski validen devralmak üzere beraberindeki heyetle yola çıktıklarında Hz. Osman'ın bir kölesi, Yine Hz. Osman'ın bir devesinde yolculuk ederken bir mektupla yakalanmıştır. Mektupda şu andaki Mısır valisine hitaben şu cümlenin olduğu rivayetten anlaşılmaktadır: "Osman'a karşı muhalif olan falan falanı öldür ey Abdullah b. Sad."⁷³ Bunun üzerine, aynı günlerde Medine'den ayrılan, halife tarafından ikna edilmiş Basra, Küfe ve Mısır'lı muhalifler, "sanki sözleşmiş gibi" Medine'ye geri dönmüşlerdir.⁷⁴

Tekrar Medine'ye dönen Muhammed b. Ebi Bekir, mektubu Mescid-i Nebi'de halkın içerisinde okumuştur. Halkın halifeye karşı kızgınlığı artmış, bu mektup üzerine

⁷¹ Seyf b. Ömer, 55; Taberi, IV, 346.

⁷² İbn Şebbe, IV, 1225; İbnu'l-Esir, III, 168; İbn Kesir, İmaduddin Ebi'l-Fida İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, ts; VII, 173.

⁷³ İbn Sa'd, III, 65; İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim (276/899), *el-İmame Ve's-Siyâse*, nşr. Tâhâ Muhammed, Müessesetü'l-Halebi ve Şurakaühü, Beyrut, ts; I, 39-40.

⁷⁴ İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 160.

geri dönenler halifeyi kuşatmışlardır.⁷⁵

Hz. Osman, mektubu yazmadığını, yazdırmadığını, mührün kopya, yazının taklit ve devenin çalıntı olduğunu sahabenin huzurunda yemin ederek belirtmesine rağmen, muhalifler ikna olmamıştır.⁷⁶ Bunun üzerine halifenin kâ-tibi Mervan b. Hakem mektubu Halifenin bilgisi olmaksızın onun adına yazmakla suçlanmıştır.⁷⁷ Birinci durumda ha-life komplo hazırlamakla, ikinci durumda ise iktidarda acziyetiyle itham edilmiştir. Neticede, “Bir deve üzerinde gelen bu adam, gizlilik önemi bulunan bir şeyle gönderilen basit bir elçiye benzememektedir... Bu, Mısırlı topluluğun önceden hazırladığı bir komplo...” olabilir.⁷⁸

İddiaları şudur: Mektupta halifenin mührü bulunmaktır. Halife mektubu yazdığını inkâr ediyorsa yalancıdır. Mektupta haksız yere bazılarının öldürülmesini emrettiği için haksız bir emirde bulunmuştur; Mektup bilgisi dışında yazılmışsa yönetimde acizliği vardır. Bu sebeplerle azli, kısası, ya da ölümü tercih etmelidir.

Bu mektup, Medine’de bulunan sahabelerinde gayretiyle halife ve muhasara eden gruplar arasındaki sağlanan güven ortamının sona ermesine yol açmıştır.

Aslında tartışmaların merkezindeki isim Mervan b. Hakem’dir. O’nun Halifeye rağmen halkı tahrik edici, zaman zaman belki onu korumak adına toplumdaki konumunu sarsıcı tasarrufları olmuştur. Bu tür olayların teker-

⁷⁵ İbn Kuteybe, I, 39-40; İbn Şebbe, IV, 1159-1160.

⁷⁶ Mühür taklit olayı Hz. Ömer döneminde de yaşanmıştır. Ma’n b. Zaide Hz. Ömer’in mührünü taklit ederek, vali Muğire b. Şu’be’den haksız mal almıştır. Halife onu dövdürmüş, hapsedmiş, mallarının yarısına da el koymuştur. Askeri, Ebu Hilal Hasen b. Abdillâh, *Kitabu Evail*, Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, Beyrut, 1987; 120; Belazuri, *Futuhu’l-Buldan*, 677-679.

⁷⁷ Taberi, IV, 367-371; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 42-43; Belâzuri, *Ensâb*, VI, 184-185; İbn Kesir, *Bidâye*, VII, 186.

⁷⁸ Hizmetli, 154-155; Mektupla ilgili tartışmalar için bkz. Kılıç Ünal, *Mervan b. El-Hakem*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

rürü ister istemez akla hemen onu getirmektedir.⁷⁹ Mervan hakkındaki suçlamalardan dolayı olsa gerek İbnu'l-Arabi şu kaydı düşme gereği duymuştur: “Mervan, müslümanların fakihleri, tabiin ve sahabelerin yanında ümmetin büyüklelerinden adil bir adamdır.”⁸⁰ Mervan 623-624 Mekke doğumludur ve babasının geç Müslüman olması ve Rasulullah döneminde sürgün edilmesi sebebiyle sahabe olma, üstelik sahabelerin büyüklerinden olma ihtimali zayıftır.⁸¹

Bu mektup olayı, halifenin siyasi durumunu daha da zorlaştırmış, bir şekilde ikna edilmiş olan gayri memnunlar topluluğu bu defa Halifeyi daha sıkı bir şekilde muhasara etmişlerdir.⁸² İslam toplumunu temsil etmeseler de, hatta azınlık olsalar da, asiler halifenin azlini talep etmişlerdir. Onlara göre, halife yöneticilik vasfını kaybetmiştir. Tabii ki, mahiyeti tartışmalı bu mektup halifeyi azil için gerekçe olamaz. Olayın önemi, halifenin azledilebileceği kanaatini bize hatırlatmasıdır.

Hz. Osman dönemiyle ilgili bazılarını başlıklar halinde incelediğimiz bu olaylar sebebiyle yönetimden memnun olmayanların sayısı yüksek bir orana ulaşmış, halife muhasara sürecinde kötü muamelelere maruz kalmış ve genel anlamda yalnız bırakılmıştır.

3. Hz. Osman'ın Azlinin Taleb Edilmesi

İslâm amme hukukunda halifenin görev süresi belli bir zamanla sınırlandırılmamış, hayatta kaldığı müddetçe görevine devam etme imkânı verilmiştir. Buna göre, seçilen halifenin görevi normal olarak ölümü veya istifasıyla son bulur. İslâm hukukçuları, bu iki hal dışında, adalet vasfını

⁷⁹ Yiğit, XXXIII, 441; Aycan, İrfan, “Mervan I”, *DİA*, İstanbul, 2004; XIX, 225 vd.

⁸⁰ İbnu'l-Arabi, 89.

⁸¹ Aycan, “Mervan I”, *DİA*, XIX, 326.

⁸² Yiğit, XXXIII, 441.

kaybeden veya vücudunda görevini sürdürmeye mâni noksanlıklar meydana gelen devlet başkanını ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından azledileceğini kabul etmişlerdir.⁸³ İlk halifeler peygamber halefleri olmaları sebebiyle yönetimde zaman zaman onu bir siyasi tecrübe olarak taklit etmişlerdir. Geliş tarzları olmasa bile görevde kalış süreleri bakımından önceki tatbikat kaydı hayat şeklindedir. Zira peygamberlik süresi de bu şekildedir. Görev süresiyle ilgili bilinen tecrübe bu şekildedir. Bunun dışında devlet başkanlığı görevinin nasıl sona ereceğine dair bir kanaat oluşmamıştır. Dünyada o dönem itibarıyla darbeler bilinmektedir. Kaynaklarda yer alan istifa, hal, ölüm ve seçimle iktidar değişikliği ise sonraki dönemlerin düşünceleridir.

Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer “kaydı hayat” şartıyla iktidarda kaldıkları için Hz. Osman'ın azlinin gündeme getirilmesi önemlidir. İslam tarihinde bu bir ilktir. Halife ve muhasaracılar arasında geçen bazı konuşmalar bu açıdan önemlidir:

- Valilerini azlet. Haksız kararlarını da geri al!
- Sizin istediklerinizi yönetici yapar, istemediklerinizi de görevden alırsam, yetkim kalmaz, siz yönetici olursunuz.
- Ya dediklerimizi yaparsın, ya seni öldürürüz ya da azlederiz.” Buna karşılık halife kendisini şu sözlerle savunmuştur:

— Ölümü hak edecek bir şey yapmadım. Üç kişinin öldürülmesi helal olur. Muhsar olduğu halde zina eden, imandan sonra tekrar küfre dönen, haksız yere birisini öldüren. Zina etmedim, küfrü temenni etmedim, kimseyi de öldürmedim... Boynumun vurulmasına da mal olsa, yönetimi bırakmayı tercih etmem. Allah'ın bana giydirdiği bu

⁸³ Atar, Fahrettin, “Azil”, *DİA*, İstanbul, 1991; IV, 326.

elbiseyi çıkarmam.”⁸⁴ Bazı kaynaklarda bu diyalogla ilgili şu cümleler de bulunmaktadır.

—Allah’ın kitabında söylediğin kişilerden başka öldürülmesi gereken kişileri de buluyoruz. “Yeryüzünde fesat çıkaranlar, bağı için savaşanlar, hakkı engelleyenler,...” Hz. Osman sustu. Evine girdi ve insanlara evlerine dönmelerini emretti.⁸⁵

Konuşmalardan da anlaşılacağı gibi, burada, halkın bir kesimine göre, meşruiyeti tartışılır hale gelen ya da getirilen halifenin iktidarı bırakması istenmektedir. Halife ise yönetici olma ehliyetini kaybetmediğini düşünmektedir. Halifenin yönetime ilahi irade ile getirildiğini ifade etmesi, aslında icraatlarının hukuki zeminde tartışılma imkanını da ortadan kaldıracak mahiyettedir. Asiler ise çeşitli konuları da gerekçe göstererek⁸⁶ halifenin azlini ısrarla istemektedirler. Muhasara süresine bakılırsa,⁸⁷ bu gayelerine ulaşacaklarından da emindirler. Aynı şekilde bazı kişilerin yardım taleplerini ısrarla reddettiği belirtilen halife,⁸⁸ asilerin kendisini azletmek istedikleri, bu taleplerini yerine getirmezse vazgeçip gidebileceklerini düşünmüş olabilir.⁸⁹ Fakat, bu ihtimal uzaktır. Asilerle, halifenin diyalogu tarafların kesin kararlılığını ortaya koymaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, İslam hukukçuları

⁸⁴ İbn Sa’d, III, 67-73. Hz. Osman’ın bu tekliflerden azli kabul etmeme sebebi bazı hadis kaynaklarında Efendimizin O’nun şehid olacağını daha önceden haber vermesi (bkz. Buhari, “Fezailü Ashabi’n- Nebi” , 57; Edeb, 119; Tirmizi, “Menakıb, 19) şeklinde izah edilir.

⁸⁵ İbnü’l-Esir, *Kâmil*, III, 171-172.

⁸⁶ İbn Şebbe, III, 1137-1140.

⁸⁷ 40 gün diye geçmektedir. Bkz. Seyf b. Ömer, 64; İbnü’l Esir, III, 161. 20- 60 gün kaydı için bkz. Yiğit, XXXIII, 441.

⁸⁸ Muhaliflerin sayısı 1000- 4000 arasındadır. Buna karşılık Mekke ve Medine’de Yardım edebilecek insan sayısı 20.000’in üzerindedir. İbnü’l-Arabi, 136-137.

⁸⁹ Fiğlahı, E. Ruhi, “Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: XX, Ankara, 1975; 232.

adalet vasfını kaybetmiş olan bir devlet başkanının görevinin kendiliğinden sona ereceği konusunda hemfikirdirler.⁹⁰ Buna rağmen, halifenin meşruiyetini yitirdiğine kimin hükmedeceği, azl etme işleminin hukuk kuralları içerisinde nasıl uygulanacağı, klasik kaynaklarda pek açıklanmamıştır.⁹¹ Çünkü fakihlerin yaşadığı dönemde vakıa olarak hilafet yönetimi vardır. Toplum iktidarın değiştirilebileceği ve halifenin görevinin belli bir dönemle sınırlı olabileceği ihtimallerine yabancısıdır.⁹² Doğrusu Hz. Osman döneminde bir kısmını kaydettiğimiz tartışmaların sonraki dönemlerde konuyla ilgili eser yazmış olan müellifler tarafından dikkate alınmadığı kanaatindeyiz. Kaynak eserlerde ayrıntılı olarak anlatılan hukuka uygun davranmama/zulüm; ahlaklı ve dürüst olmama/fisk halleri⁹³ objektif olarak belirlemek, dolayısıyla halifenin azline karar vermek, yani zulüm ve fisk halini belirlemek, dolayısıyla halifenin azline karar vermek zordur. Bu sebeple “halifenin azlini gerektiren haller” bahsi vakıayı yada uygulanabilir yöntemleri değil olması gerekeni, ideali teklif mahiyetindedir.

4. Halkın Halifeden Desteğini Çekmesi

Üçüncü halifenin Peygamber şehri Medine’de canice öldürülmesi bir yandan vicdanları yaralamış, diğer yandan da şu soruya cevap aranmıştır: Hz. Osman çeşitli şehirlerden gelmiş asilerin saldırısı sonucu Medine’de sayıları 20.000 ile ifade edilen sahabe ve tabiine rağmen nasıl öldürülmüştür?⁹⁴ Asiler başkentte, halifeyi öldürmeyi nasıl göze alabilmişlerdir? Bu sorular ve onlara verilecek çeşitli cevaplar Halifenin toplumdaki halk desteğini ölçmesi bakımından

⁹⁰ Devlet başkanının görevinin sona ermesini gerektiren sebepler için bkz. Kaşıkçı, 111.

⁹¹ Örnek için bkz. Bâkılânî, 57-58; Mâverdi, 15-17.

⁹² Aktan, Hamza, “Çağa Uyum Açısından İslâm Hukuku” , *Kalem ve Onur*, sy: 3, Erzurum, 1994; 28.

⁹³ Bâkılânî, 57-58 ; Kaşıkçı, 119.

⁹⁴ Muhasara konusunda özet bilgi için Yiğit, XXXIII, 441.

önemlidir.

Muhasara sürecinin nahoş bir şekilde noktalanacağını endişesinin Medine’de oluştuğunu gösteren hatta bazı kişiler tarafından Halifenin ölümünün bile beklendiğine işaret eden bazı rivayetler bulunmaktadır. Zübeyr b. Avvam Hz. Osman’ın ölümüne şahit olmamak için, Mekke’ye doğru yola çıkmıştır.⁹⁵ Muğire b. Şube ve Üsâme b. Zeyd, Hz. Ali’ye, “Bu adam kesinlikle öldürülecek, Medine’den çık... Aksi halde olay senin üzerine kalabilir.” demişlerdir.⁹⁶ Konuyla ilgili bir başka rivayet şöyledir: Hasan b. Ali babasına: “Hz. Osman kuşatıldığında Medine’yi terk etmeni istedim, öldürüldüğünde sen Medine’de olmayacaktın.” demiştir. Buna Hz. Ali şöyle cevap vermiştir: “Onun gibi biz de kuşatılmıştık.”⁹⁷ Bu rivayetler Medine’de gidişatın normal bir şekilde seyretmediğinin birçok sahabe tarafından anlaşıldığını göstermektedir. Kuşatmanın vahim bir şekilde neticelenmesi sürpriz olmamıştır.

Bazı kaynaklarda Hz. Osman’ın son anına kadar müdafaa edildiği, yalnız bırakılmadığı, ölümünün halkın gafil bir anında olması sebebiyle muhasaracıların başarılı oldukları, şeklinde ifadeler mevcuttur.⁹⁸ Yine, “Halifenin öldürülebileceğini hiç düşünmeyen Medinelilerin çoğu...”⁹⁹ ifadesi kaynaklardaki bilgilerle uyumsuzdur. Çünkü, Medine’de o günlerde gergin bir ortam yoksa neden halkın çoğu muhasaranın ilk günlerinden itibaren evlerine kapanıp mecbur kalmadıkça dışarı çıkmamışlardır.¹⁰⁰ Bu günlerde Medine halkının da baskı altında olduğu anlaşılmaktadır. Muhasara müddetince Medine halkı evinde ikamete

⁹⁵ Seyf b. Ömer, 73 ; Taberi, IV, 392.

⁹⁶ Seyf b. Ömer, 74; A’sem, I, 421.

⁹⁷ İbnü’l-Esir, Kamil, 222-223.

⁹⁸ Bakıllani, 96-97; İbn Haldun, I, 216.

⁹⁹ Yiğit, XXXIII, 441.

¹⁰⁰ Yiğit, XXXIII, 441.

mecbur edilmiş, halkın bir araya gelmesine de engel olunmuştur.¹⁰¹ Hz. Osman'ı muhasara'da her geçen gün çembere daraltan kişilerin, halkın infial veya ayaklanma ihtimaline karşı da tedbir aldıkları söylenebilir. Sayıları 600-1000 kişi arasında değişen bu kişiler aralarına köleleri ve işsiz güçsüz bedevileri de alarak¹⁰² Medine'de bir terör havası estirmişlerdir. Kaynaklarda hem asilerin hem de Medine halkının sayılarının bazen telifi mümkün olmayan bir neticeye ulaştığı dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

Bir yorumu göre ise şikayet için gelenlerin işi Halifeyi öldürme noktasına getirebilecekleri hesap edilememiştir.¹⁰³ Uzun süren muhasara ve bu sırada halife için getirilen kısıtlamalar muhasaranın mahiyetiyle ilgili bir fikir vermektedir. Halife, Rasulullah'ın minberinde taşlanmış, çirkin ifadelere muhatap olmuş ve tahkir edilmiştir.¹⁰⁴ Son on gününde Mescid-i Nebi'de imamlik yapmasına izin verilmemiş,¹⁰⁵ son dört gün su ve ekmekten mahrum bırakılmış, yardım etmek isteyenler de engellenmişlerdir¹⁰⁶ Halife aniden öldürülmemiştir ve artık can güvenliği de kalmamıştır. Neticede Medine'de en az 10.000 sahabinin bulunduğu bir anda¹⁰⁷ Halife feci bir şekilde öldürülmüş, evi ve beytülmal yağmalanmış, katledildiği gün Mescidi Nebi'de namaz kılınamamıştır.¹⁰⁸

Halifenin veya halife adına bazı kimselerin muhaliflere karşı yardım talep ettiklerini gösteren rivayetler, bulunmaktadır.¹⁰⁹ Böyle bir rivayete göre, Hz. Osman, muhasa-

¹⁰¹ Seyf b. Ömer, 60-66; Bakıllani, 103.

¹⁰² Yiğit, XXXIII, 441.

¹⁰³ İbn Sa'd, III, 71; Bakıllani, 96; İbn Kesir, Bidaye, VII, 198.

¹⁰⁴ Bakıllani, 103.

¹⁰⁵ Yiğit, XXXIII, 441.

¹⁰⁶ Seyf b. Ömer, 66; 66; İbn Kuteybe, I, 41.

¹⁰⁷ İbn Şebbe, IV, 1271.

¹⁰⁸ Seyf b. Ömer, 75.

¹⁰⁹ Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Bağdadi, Abdulkahir b. Tahir

ranın kaldırılması konusunda muhasaracıları ikna etmesi için Mervan b. Hakem'i Hz. Aişe'ye göndermiştir. Hz. Aişe, bu yardım talebini reddederek Medine'yi terketmiştir¹¹⁰ Bu tür rivayetler doğruysa, Hz. Osman'a yardım konusunda pasif kalan sahabelerin halifenin iktidarı bırakmasının gerekliliği kanaatinde oldukları düşünülebilir.

Hz. Osman tarafından yardım talebi için gönderilen mektuplarda şu cümleler de bulunmaktadır: "Delilsiz şeyler yaydılar. Razi olmadıkları yöneticileri kendileri daha liyakatli olmadıkları halde ayıpladılar. Senelerce sabrettim. Rasûlullah'ın komşuluğuna rağmen bize hücum ettiler... Hendek savaşındaki hiziplere veya Uhud'da bizimle savaşanlara benziyorlar. İmkânı olan bana yardıma gelsin." Bunun üzerine çeşitli şehirlerden yardım için yola çıkanlar oldu.¹¹¹

Mekke'de bulunan hacılara okunmak üzere de benzer bir mektup göndermiştir.¹¹² Şu ayrıntıyı da burada hatırlayalım: Şevval ayında güya Hacca gitmek bahanesiyle yola çıkan asiler yollarını değiştirerek Medine'ye gelmişlerdir. İslam ülkesinde Hac günleri yaklaşmaktadır. Belki bu sebeble de Medine'de asilerin rahatça hareket etmelerine müsait bir ortam oluşmuştu. Hz. Osman'a gösterilen tepkinin daha ileri gitmeyeceği kanaatiyle Hac için Mekke'ye giden sahabiler olabilir. Diğer taraftan bu mektubun halim,

(429/1037), *KitabuUsulu'd-Din*, İbiş, Yusuf, *Nususul-Fikri'l-Siyasiyi li'l-İslam*, Darul-Talia, Beyrut, 1966; 137-138; krş. Fığlalı, *Hariciliğin Doğuşu*, 232; Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Doktora Terzi, Konya, 1993; 50.

¹¹⁰ İbn Şebbe, IV, 1172. Aynı yerde başka örneklerde bulunmaktadır; İbn Kuteybe, I, 51.

¹¹¹ Seyf b. Ömer, 61-62; "iki yıldır sabrediyorum" kaydı için bkz. Taberi, IV, 352.

¹¹² İbn Şebbe, IV, 1166; İbn Kuteybe, I, 38.

selim mizacıyla bilinen Hz. Osman'ın taleplerini dile getirmesi şüphelidir. Zira, halife iç savaşa yol açacak bir adımı hiçbir zaman atmamıştır. Üstelik rivayette güya Hz. Osman'ın konumu Rasülullah'a, muhaliflerin durumu da müşriklere benzetilmektedir. Bu isabet derecesi tartışılır bir kıyastır. Rasülullah'ın ilahi bir irade sonucu belirlenmesine karşılık, halifenin liderliği halkın bir tercihidir. Müşrik ordularının müteceviz kimlikleri hiçbir şekilde tartışılmazken; Hz. Osman'ın muhaliflerinin bazı taleplerini halife de dahil makul görenler vardır.

Halifeye yardım talebi halk tarafından dikkate alınmışsa buna dair, ayrıntıları bize gösteren rivayetler bulunmalıdır. Eğer yardım talebi ciddiye alınmamışsa -bazı rivayetlerden böyle bir neticeye varılmaktadır- bu da halifenin halk nazarında itibar kaybettiğine bir delildir.

Halifenin valilerden de yardım talep ettiğini gösteren rivayetlere de rastlamak mümkündür. Şam valisi Muaviye'ye gönderilen mektupta şu cümle bulunmaktadır. "Medine halkı itaatten ayrıldı, biatlarını bozdular, Şam savaşılarından asker gönder." Bu mektuba göre ise Halife isyan edenleri üç beş çapulcu değil "bütün Medine halkı" şeklinde anlatmaktadır. Valinin bu teklife cevap vermekte yavaş davrandığını belirten bir yorum dikkat çekici mahiyettedir: "Muaviye, Rasülullah'ın sahabilerine muhalif olmayı çirkin gördü, birlik olduklarını biliyordu."¹¹³ Rivayetten halifeye karşı muhalefetin Medine'ye dışarıdan gelen kişilerle sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu rivayetler ışığında, Hz. Osman'ın muhasara edilmesiyle sahabelerin tavır arasında şu şekilde bir bağlantı kurulabilir; Hz. Osman'ı kuşatan kişiler içerisinde muhtemelen bir sahabe topluluğu vardır.¹¹⁴ Bu durum Şam valisi Muaviye'ye zamanında

¹¹³ Taberi, IV, 368; İbnül-Esir, *Kamil*, III, 170.

¹¹⁴ Ensar ve Muhacirlerden bir topluluk muhasaracılar ile birlikte hare-

ulaştırılmıştır.

Halifenin valilerinden yardım talebini teyit eden bir başka rivayet de şöyledir: Misver b. Mahreme Muaviye b. Ebi Süfyan'a, "Hz. Osman'ı, Ebu Bekir ve Ömer'in başarılı icraatlarına uymaması öldürdü. Sizden ordu istedi. O ölünceye kadar Zerka denilen yerde ordunuzu beklettiniz" demiştir.¹¹⁵ Misver'in rivayeti Hz. Osman'ın katledilmesine giden sürece ışık tutmaktadır. Böylesi bir netice ise bu makeden vurgulamak istediğimiz bir kanaattir. Bu rivayete göre ise, Ümeyye oğulları Hz. Osman'ın yardım talebine, ağırdan almak suretiyle karşılık vermemekle itham edilmişlerdir. Yardım talebiyle Halifenin ölümü arasındaki süre bir başka şehirden gönderilecek bir yardımın yetişebileceği kadar bir zaman geçmiştir. Hz. Osman'ın icraatları önceki halifelerle mukayese edildiği zaman başarısız bulunmaktadır. Bu halkın halifenin yönetiminden hoşnutsuzluğunun bir başka sebebidir.

Bu konuyla alakalı başka bir izah ise asilerin nasıl başarılı olduklarını da açıklamaktadır. Bazı kaynaklar sahabeden hiçbir kimsenin ne Hz. Osman'ın aleyhine çalıştığını ne de müdafaa ettiğini belirterek bu kanaati pekiştirmektedir.¹¹⁶ Konuyla ilgili bir zihin karışıklığı ortaya çıkmaktadır. Medine halkının bu olaya müdahil olmaması düşünülmeli gereken bir durumdur.

Asilerin Halifeyi tehdit yoluyla hedeflerine ulaşabileceklerini düşündükleri de söylenebilir. Medine halkı isyanı

ket etmişlerdir. Bkz. Abdurrabbih, IV, 286; İbn Şebbe, IV, 1271.

¹¹⁵ İbn Şebbe, IV, 1289; Ölüm haberini Rebeze veya Vadi'l-Kura'da duydular ve geri döndüler. Belazuri, Ensab, VI, 189; İbnü'l-Esir, *Kamil*, III, 170; Halifenin yardım talebine cevap veren bir başka vali Abdullah b. Amir'dir bkz. Taberi, IV, 369.

¹¹⁶ İbnü'l-Arabi, 137-138.

sona erdirecek şekilde engellememiştir, pasif davranmaları, hatta bu olaylar karşısında seyirci kalmaları sonucu isyancıların işi kolaylaşmıştır.¹¹⁷ Çünkü, Medine'de eli silah tutan çok sayıda Müslüman vardı.¹¹⁸

Kuruluş döneminde olan devletin düzenli bir emniyet teşkilatının olmaması, halifenin kendisinin silahlı bir şekilde savunulmasına müsaade etmemesi asileri cesaretlendirmiş olmalıdır. Belki, halifeyi azletme konusunda başarılı olacaklarını düşünen asiler, kuşatma haberinin İslam ülkesinin çeşitli merkezlerine ulaştığı için, Hac mevsiminin sona ermesi dolayısıyla Medine'ye çok sayıda insanın geleceğinin düşünerek ve eyaletlerden gönderilen askeri birliklerin yaklaştığının düşünülmesi üzerine telaşa düşmüşlerdir (...) Hz. Osman'ı 18 Zilhicce 35/ 17 Haziran 656 tarihinde, Mushaf okurken öldürmüşlerdir.¹¹⁹ Hak aramak için Medine'ye gelenler O'nu öldürmekle haksız duruma düşmüşlerdir.¹²⁰ Muhasaracıların halifeyi azletmeyi kararlaştırdıkları fakat valilerden yardım haberlerinin gelmesi, muhasara sırasında karşılıklı tahrikler, geri döndüklerinde onları neler, beklediğini tahmin etmeleri¹²¹ ve olayların kontrolden çıkması gibi sebeplerle Halifenin öldürüldüğü düşünülebilir.

Hz. Osman'ın öldürülmesi ise ayrı bir değerlendirme konusudur. Halifenin öldürülmesinin önceden planladığı¹²² kanaatine katılmadığımızı belirtelim. Bu olay, ümmetin yönetim Sorumluluğunu taşıyanlara karşı yapılan bir ihtilaldir.¹²³ Şeklideki yaklaşımı da mübalağalı bir değerlendirmedir.

¹¹⁷ Hizmetli, 159; Demircan, 35.

¹¹⁸ İbnu'l- Arabi, 137.

¹¹⁹ Yiğit, XXXIII, 441.

¹²⁰ Aycan, *Muaviye b. Ebi S üfyan*, 89.

¹²¹ Taberi, IV, 385; Akbulut, 192.

¹²² Hizmetli, 169.

¹²³ Akbulut, 196.

Bu yorumlara rağmen Hz. Osman'ın katliyle sonuçlanan olaylar ve Halifenin tasarrufları sağlıklı bir şekilde değerlendirilmelidir.

5. Bu Dönem Siyasi Olayların Sağlıklı Olarak Değerlendirilememesinin Bazı Nedenleri

Hz. Osman dönemi ve sonrasındaki siyasi olaylarla ilgili sağlıklı yorumlar yapmaya engel olan zihniyeti şu kavramlar göstermektedir: Sahabenin adaleti, fitne ve içtihat.

Hz. Osman ve muhalifleri arasında bazılarının sahabe olması sebebiyle, haklılığı kabul edilebilecek bir tenkitten sahabenin adaletine zarar vereceği ihtimali sebebiyle kaçınılmaktadır. Bu endişeyi şu cümlelerden anlamak mümkündür: “Allah'tan korkan ve sahabenin kıymetini bilen hiçbir Müslüman, onlara Osman'ın katlini isnat, katline rıza veya yalnız bırakmayı nispet etmek helal değildir. Nasıl dini hassasiyeti ve ilim sahibi olan, sahabenin en aşağı derecede olanına bile Osman'ın katlinden dolayı fıskın gerekliliğini izafe eder.”¹²⁴ Böyle bir hükmün verilmesine neden ihtiyaç hissedilmiştir? Hz. Osman'ın ailesiyle yalnız bırakıldığını gösteren rivayetleri nasıl değerlendirmelidir? Bazı müellifler bu tür rivayetler karşısında şöyle bir tavır almamız gerektiğini bildirmektedirler: Sahabeler arasındaki olayları anlatan rivayetlerde ihtilaf ettikleri kaydı varsa hüsn-ü zan beslenmelidir. Aslında nakledilenlerin çoğu asılsızdır. Nakli sabitse, isabet etmeseler bile, hayır kastetiklerine hamledilmelidir. Ya da bilmediğimiz makul bir yorumu olabilir.”¹²⁵ Bütün bunlar damümkün olmazsa, Hz. Osman'a muhalefet edenler; Dinde aşırıları, sahabeye muhalif olanlar, sahabeye haset edenler, had uygulandığı için

¹²⁴ Bakıllani, 95.

¹²⁵ Gazali; (450/505), *Kitabu'l-İktisad fi'l- itikad*, Yusuf, İbiş, el-Hılafetü ve Şurutu'z- Zeameti inde Ehli's-Sünneti ve'l-Cemaati içinde, Daru'l-Hamra, Beyrut, 1990; 86-87.

rahatsız olanlar, Abdullah b. Sebe'nin propoğandasından etkilenen ahmaklar veya reislik sevdalılarıdır.¹²⁶ Nihayet yorum, Hz. Osman'ın tartışma konusu olan icraatları konusunda, "Ehl-i Sünnet ve'l-istikamet'in görüşü icraatlarında isabetli hareket ettiği"¹²⁷ noktasına varmaktadır. Görüldüğü gibi, bu yaklaşıma göre sahabe hiç bir şekilde tenkit edilmemekte, onlara fisk yakıştırılmamaktadır. Çünkü onların adalet vasfı vardır. Aslında adalet vasfı yanlış anlaşılmıştır. Sahabenin adaletinden maksat, hiç hata işlememeleri değildir. Onların dürüst ve istikamet üzere olmaları, Rasulullah adına kasten yalan söylememeleri ve bu sebeple cerh ve tadil ölçülerine gerek görülmeden rivayetlerinin kabul edilmesidir.¹²⁸ Hiçbir sahabe hata işlemekten masum değildir.¹²⁹ Yukarıdaki yorumlarda ise, "Sahabenin vasfı olan adalet tabiri ile Peygamberlerin sıfatı olan ismet tabiri birbirine karıştırılmaktadır... Ehl-i Sünnet sahabenin masum olmadığını iddia etmektedir."¹³⁰ Dönemle ilgili sağlıklı tahlile mahal bırakmayan yorumlar, farkına varılmadan sahabeye ismet vasfının yakıştırıldığını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımın bir neticesi olarak, halifenin bazı icraatlarını hatalı olarak kabul ettiğini bizzat belirtmesi şeklindeki rivayetler yok sayılmaktadır.¹³¹ Daha sağlığında Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Said, Amr. b. As, Abdurrahman b. Avf ve Hz. Ali Halifenin yüzüne karşı icraatlarını tenkit etmiş-

¹²⁶ İbnu'l- Arabi, Avasım tahkiki, 58.

¹²⁷ Eş'ari, Ali b. İsmail (390-941), *Makalat'l İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin* nşr., M. Abdulhamid, mektebeti Nahdütü'l-Mısriyye, Kahire, 1950; I, 49.

¹²⁸ Bakan, Tevhid, *Ashab'ın Adaleti*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1993; 40.

¹²⁹ Cüveyni, İmamü'l-Harameyn (478 / 1058). *El-İrşad ila Kavaid'l-Edilleti fi Usuli'l-İtikad*, İbiş, Yusuf, Nususu'l-Fikri'l-Siyasiyi li'l-İslam, Daru'l-Tali, Beyrut, 1966; 283; Gazali, *Fadaihu'l-Batniye*, Nususu'l-Fikri'l-Siyasiyi li'l-İslam içerisinde, Darul-Talia, Beyrut, 1966; 302.

¹³⁰ Bakan, 39.

¹³¹ Cüveyni, *El-İrşad*, 432; Bakıllani, 86.

lerdir.¹³² Buna karşılık Halife icraatları konusundaki tenkitleri çeşitli meclislerde kabul etmiştir.¹³³ Daha çok, hadis ilimlerinde kullanılan adalet kavramını, aynı anlamını korumak şartıyla İslam tarihinde ve kelami konularda kullanmak bir zihin karışıklığı meydana getirmektedir.

Hz. Osman dönemindeki siyasi tartışmalar bazı müellifler tarafından fitne kavramıyla izah edilmiştir. Fitne ise, “İmtihan, iyi veya kötü şeylerle deneme, manevi çöküntü, dini, içtimai ve siyasi kargaşa anlamlarında kullanılan kapsamlı bir terimdir.¹³⁴ Buna göre Hz. Osman’ın öldürülmesi fitne, Hz. Osman’ın öldürüldüğü yıl fitne yılı, Hz. Osman’ı öldürenler de fitne ehlidir.¹³⁵ Fitne ise ümmetin parçalanması ve çatışmayı gerektiren olumsuz bir kavramdır. Bazı olayları fitne ile ifade etmek, farklı görüşlerin hukuki zeminde tartışılmasını engellenmektedir. Daha sonraki dönemde yaşanan Harre vak’ası fitne kavramıyla izah edilirken, bu olayda Medine halkının uğradığı zulüm Hz. Osman’ın bedduasının gerçekleşmesi olarak gösterilmektedir.¹³⁶ Bu yaklaşımın çarpıcı bir örneğini şu rivayet ortaya koymaktadır. Mücahid şöyle demiştir: “Fitnede savaşan herkesi Allah öldürdü. Yezit b. Muaviye Medine halkına 20 bin kişi gönderdi. Üç gün Medine’yi yağmaladılar. Onların sahtekârlıklarından dolayı diledikleri şeyi yaptılar... Çünkü Hz. Osman, isyancılara beddua etmişti.”¹³⁷ Kaydettiğimiz gibi, Hz. Osman’ın öldürülmesi etrafında o günlerde Medi-

¹³² İbn Sa’d III, 69; İbn Şebbe, IV, 1095; İbn Kuteybe, İmame, I, 33-34; Belazuri, *Ensab*, VI, 171-1721; Taberi, IV, 333-334; İbn A’sem, I, 1370; Abdurrabbih, IV, 305; Eş’ari, *Makalat*, I, 49.

¹³³ İbn Sa’d, III, 135, Abdurrabbih, IV, 305.

¹³⁴ Çağrıçı, Mustafa, “Fitne”, *DİA*, İstanbul, 1996; XIII, 156 vd.

¹³⁵ Cahız, Amr b. Bahr (255/868), *el-Osmaniye*, nşr., A. M. Harun, Daru’lküttab el-Arabi, Mısır, ts; Belazuri, *Ensab*, VI, 193; Taberi, IV, 411; Bakillani, 213; İbn Haldun, I, 215.

¹³⁶ Harre Savaşı için bkz. Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Harre”, *DİA*, XVI, 245 vd.

¹³⁷ İbn Sa’d, III, 67-68.

ne'de yaşanan olaylar makul, meşru ve tasvip edilebilir değildir. Lakin, bu olayların fitne kavramına sığınmadan da izah edilecek bir yönü olmalıdır. Hele, zulüm olduğu hiçbir şüphe götürmeyen Harre olayını da bu vakıa ile izah etmek daha garip bir durumdur. Ayrıca, top yekün Medine halkı suçlu görüldüğüne göre müellifimizin zihniyetine göre Hz. Osman'a karşı bütün bir şehir halkı ve hatta onların çocukları bile suç işlemişlerdir.

Sağlıklı yorumların yapılmasına engel teşkil eden diğer kavram ise içtihaddır. İctihad: "Nassın bulunmadığında da çeşitli istinbat metotları kullanılarak şer'i hüküm hakkında zanni bilgiye ulaşma çabasının genel adıdır."¹³⁸ Bazı müelliflere göre, "Sahabe ve tabiin aralarında vuku bulan savaşlar... din işlerinde anlaşmazlıkların kaynağı sahih delilleri anlayıştaki içtihad ve idraklerin birbirine uymamasıdır... Hiçbirine hata etmiş diye hükmedilemez... Hz. Osman'a sahabelerin yaptığı itirazlar içtihattır. Hz. Osman'ın halife sıfatıyla yaptığı hatalar da içtihaddır."¹³⁹ İctihadın bu tanımı ile müelliflerin Hz. Osman'ın katliyle sonuçlanan ihtilafları karşılaştırıldığında yorumun zayıf kaldığı hemen fark edilmektedir: çünkü, Halifeyle muhalifler arasındaki ihtilafların idari tasarruflara yönelik olduğu dikkate alınır-sa, ihtilaflara "din" damgası vurmanın isabetli olmadığı söylenebilir. Halife de olsa sahabelerin kimi icraatlarını hatalı olarak değerlendirmek mümkün olmalıdır. Bir türlü hata olarak değerlendirilmeyen¹⁴⁰ bazı tasarrufların sonucunda asırlar boyu süren ihtilaflar ortaya çıkmıştır.

Görüldüğü gibi bu dönemin siyasi olaylarını tahlilde

¹³⁸ Apaydın, H. Yunus, "İctihad", *DİA*, İstanbul, 2000; XXI, 432.

¹³⁹ İbn Haldun, I, 213-216; Benzeri ifadeler için. Eş'ari, *Kitabül-İbane*, İbiş, Yusuf, *Nususul-Fikri'l-Siyasiyi li'l-İslam*, Daru'l-Talia, Beyrut, 1966; 23.

¹⁴⁰ Örnek yaklaşım için bkz. Eş'ari, *İbane*, 23; *Makalat*, I, 122, Cüveyni, *El-irşad*, 283.

kullanılan adalet, içtihat ve fitne kavramlarına, bilinen anlamlarının dışında bir mana yüklenerek, olaylar sağlıklı bir şekilde değerlendirilmedikleri gibi, bu olaydan hukuk, siyaset ve toplum açısından alınması gereken dersler de maalesef göz ardı edilmiştir.

Sonuç

Hz. Osman'ın şehadeti/ katli tarihe mal olmuş bir feci olaydır. Buna olması gereken veya kader şeklinde bakmak konuyu çözmeyecek aksine sağlıklı yorumların da önüne geçecektir. Hz. Osman yönetiminin hatalı icraatlarda buldukları, bir takım siyasi, sosyal ve iktisadi gerekçelerle, Kur'an ve Sünnet ve daha önceki halifelerin icraatlarına uymadıkları kanaatinin yaygınlık kazanması sebebiyle yönetim meşruiyetini kaybettiği halk nazarında kabul görmüştür. Verilen örneklerin daha çok Medine halkı arasındasın seçilmesi olayı kısmi bir konuma getirmez. Zira halife seçimleri de daha ziyade Medine halkının seçim veya onayına sunulmaktaydı.

Halk taleplerini toplumun kanaat önderleri sayılabilecek sahabe, peygamber hanımları, komutanlar ve kabile liderleri arıcılığı ile yöneticilere iletmiş, çoğu defa ikna edici cevaplar alamamış ya da böyle bir kamu oyu oluşturulmuştur. Bu sebeple Halife, sayıları Medine halkından daha az sayıdaki asilerin hakaret, baskı ve işkenceleri esnasında yalnız kalmıştır. Bu, Medine'de ciddi bir savunma ve mücadele olmaksızın halifenin ölümüyle sonuçlanan olayların bir izahı olabilir. Halkın liderini desteklemesi önce meşru olduğu inancıyla doğru orantılıdır. Çünkü halkın iktidara desteğinin bir ölçüsü olan meşruiyet olmaksızın herhangi bir devletin varlığını sürdürmesi mümkün değildir.

Kanaatimizi destekleyen bir tespit ise şudur: Kaynak eserlerde meşru bir yönetime isyan bahsinde, Hz. Ali ve

hariciler arasında geçen olaylar anlatılmaktadır.¹⁴¹ Hz. Osman ve yönetimi meşru, toplum nazarında adaletli isyancıların talepleri de gayr-ı meşru ise isyan bahsinde bu da örnek verilebilirdi. Burada birbirinden ayrılması gereken iki durum vardır. İktidarın başlangıç itibariyle meşru olması ayr, zamanle meşruiyetini kaybetmesi ayrıdır. Muhtemelen bazı müellifler Hz. Osman'ın hilafetini değerlendirirken bu iki durumu birlikte değerlendirmektedir. Onun meşru bir şekilde seçildiği ve hilafetinin ilk altı yılındaki icraatlarıyla ilgili ciddiye alınacak hiçbir tartışma yoktur.

Hz. Osman yönetimi pek çok kişiye göre yönetimin önemli dinamiklerinden olan halk desteğini kaybetmiş olsa bile, Halife mazlum olarak öldürülmüştür. Çünkü, muhaliflerin Hz. Osman'a karşı ileri sürdükleri itirazların hiçbiri devlet başkanlarını öldürmeyi gerektirecek haklı sebep olamaz.

Olayı ihtilal şeklinde nitelendirmek de mübalağalı olur. Zira ihtilal, sosyal güçler dengesinde köklü değişme sonucu yerleşmiş meşruluk anlayışına yeni bir meşruluk anlayışı beraberinde getirecek, toplumda yaygın yani vatan-daş kitlesinin önemli bir bölümünün desteğini kazanmış bir harekettir. Bu olayda asiler yeni bir meşruluk anlayışı teklif etmemişler, halk nazarında ciddiye alınabilecek bir destek de kazanamamışlardır.

Kaynakça

Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1992.

Aktan, Hamza, "Çağa Uyum Açısından İslâm Hukuku" , *Kalem ve Onur*, sy: 3, Erzurum, 1994.

Apak, Adem, "Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Ümeyye

¹⁴¹ bkz. Maverdî, 58 vd.

- Oğullarının devlet idaresindeki yeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, c: VII, s: 7, 1988.
- Apaydın, H. Yunus, “İçtihad”, *DİA*, XXI, İstanbul, 2000.
- Askeri, Ebu Hilal Hasen b. Abdillan, *Kitabu Evail*, Beyrut, Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1987.
- Atar, Fahrettin, “Azil”, *DİA*, İstanbul, IV, 1991.
- Atçeken, İ. Hakkı, “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem’in Rolü”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s: IX, 1999, Konya.
- Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
- Aycan, İrfan, “Mervan I”, *DİA*, XIX, İstanbul, 2004.
- Aydın, M. Akif, “Hal”, *DİA*, XV, İstanbul, 1997.
- Ayengin, Tevhit, “İslam Hukuk Felsefesinde “Hukukun Üstünlüğüne Dayalı Hukuk Devleti’nin Metodolojik Referansları” , *Ekev Akademik Dergi*, yıl: 7, s: 15, Erzurum, 2005.
- Bâkıllanî, Ebû Bekir Muhammed b. Et-Tayyib (403/1031), *et-Temhid fi’r-Red ale’l-Mülhideti’l-Muattıla*, İbiş, Yusuf, Nususu’l-Fikri’l-Siyasiyyi li’l-İslam içinde, Darut-Talia, Beyrut, 1966.
- Bağdadî, Abdulkahir b. Tahir (429/1037), *Kitabu Usulu’d-Din*, İbiş, Yusuf, Nususu’l-Fikri’l-Siyasiyi li’l-İslam, Darul-Talia, Beyrut, 1966.
- Bakan, Tevhid, *Ashab’ın Adaleti*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1993.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Futûhu’l-Buldan*, trc., Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Belâzurî, *Ensabu’l-Eşraf*, Daru’l-Fikr, Beyrut, 1996.
- Cabiri, Muhammed Abid, *İslam’da Siyasal Akıl*, trc., Vecdi Akyüz, Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Çağrı, Mustafa, “Fitne”, *DİA*, XIII, İstanbul, 1996.

- Cahız, Amr b. Bahr (255/868), *el-Osmaniye*, nşr., A. M. Harun, Daru'l-Küttab el-Arabi, Mısır, ts.
- Cüveyni, İmamü'l-Harameyn (478/1058), *El-İrşad ila Kavaidi'l-Edilleti fi Usuli'l-İtikad*, İbiş, Yusuf, Nususu'l-Fikri'l-Siyasiyi li'l-İslam, Daru'l-Tali, Beyrut, 1966.
- Cuveyni, İmamü'l-Harameyn (478/1058), *Gıyasu'l-Ümem fi't-Teyasi' Zulem*, Daru'kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- Demir, Halis, *Devlet Gücünün Sınırlanması*, İz yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Konya, 1993.
- Eş'ari, Ali b. İsmail (390-941), *Makalat'l İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, nşr. M. Abdulhamid, Mektebeti Nahdütü'l-Mısriyye, Kahire, 1950.
- Fığlalı, E. Ruhi, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: XX, Ankara, 1975.
- , Ethem Ruhi, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- , E. Ruhi, "Hariciler", *DİA*, XVI, İstanbul, 1997.
- Gazali; (450/505) *Kitabu'l-İktisad fi'l- itikad*, Yusuf, İbiş, el-Hılafetü ve Şurutu'z- Zeameti inde Ehli's-Sünneti ve'l-Cemaati, Daru'l-Hamra, Beyrut, 1990.
- , *Fadaihu'l-Batniye*, İbiş, Yusuf, Nususu'l- Fikri'l-Siyasiyi li'l-İslam, Darul-Talia, Beyrut, 1966.
- Hizmetli, Sabri, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: XXVII, Ankara, 1985.
- Hodgson. M.G.S., *İslam'ın Serüveni*, trc. Komisyon, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- İbiş, Yusuf, *Nususu'l-Fikri'l-Siyasiyi li'l-İslam*, Darul-Talia, Beyrut, 1966.
- , *el-Hılafetü ve Şurutu'z- Zeameti İnde Ehli's-Sünneti*

- ve'l-Cemaati*, Daru'l-Hamra, Beyrut, 1990.
- İbn Abdirrabbih, Muhammed b. Abdirrabbih (327/939), *el-İkdu'l-Ferid*, nşr., A. Emin, A. Zeyn. İ. Enbari, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1962.
- İbn A'sem, Ebi Muhammed (314/926), *Kitabu'l-Futûh*, 1-VIII, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
- İbnu'l-Esir, Ali b. Muhammed b. Abdulkerim (630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Daru Sader, Beyrut, 1965.
- İbn Kesir, Ebi'l-Fida İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, ts.
- İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime*, 4.bs., Daru'l-İhya-i't- Turasi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (230/844), *et-Tabakâti'l-Kübrâ*, Darusâder, Beyrut, 1968.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim (276/899), *el-İmame ve's-Siyâse*, nşr., Tâhâ Muhammed, Müessesetü'l- Halebi ve Şurakaühü, Beyrut, ts.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe (262/876), *Tarihü'l-Medineti'l-Münevvera*, nşr., F. Mahmud Şeltut, Daru't-Turas, Beyrut, 1990.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araçlar*, trc., H. Dursun Yıldız, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979.
- Kâdi Ebi Bekir b. Arabî, *el-Avasım mine'l-Kavasım*, Lucnetu's-Şebabi'l-Müslim, 1371 (h.)
- Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, 9. Bs., Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Erdoğan, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, 2. bs., Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997.
- Kaşıkcı, Osman, "İslam Osmanlı Hukukunda Devlet Başkanının Görevinin Sona Ermesi", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi* (AÜEHFD), c: V, s. 1-4, Erzurum, 2001.
- Kılıç, Ünal, *Mervan b. El-Hakem*, Yüksek Lisans Tezi, İstan-

- bul, 1995.
- Kışlalı, A. Taner, *Siyaset Bilimi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2001.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Harre", *DİA*, XVI, İstanbul, Muhammed Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1992.
- Macit, Nadim, *Din-Siyaset İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Seba Yayınları, Ankara, 2000.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed (450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultaniye ve'l-Velayatu'd-Diniyye*, Şirketi mektebe ve matbaat-i Mustafa el-Baki 1966.
- Mes'udî, Ali b. Hüseyin (346-957), *Murucu'z-Zeheb ve Meddinü'l-Cevher*, nşr., M. M. Abdulhamid, Matbaatu's- Saade, Mısır, 1964.
- Nevin, A. Mustafa, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, trc., Vecdi Akyüz, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.
- Sarıçam, İbrahim, *Emevi-Haşimi İlişkileri*, TDV Yayınları, Ankara, 1997.
- Taberi, Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülük*, nşr., Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Daru Suveydan, Beyrut, ts.
- Seyf b. Ömer (200/815), *el-Fitnetü ve Vakatü'l-Cemel, Darun-Nefais*, Beyrut, 1986.
- Teziç, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, 3. bs., Beta Yayınları, İstanbul, 1996.
- Türköne, Mümtazer, *Siyaset*, Lotus Yayınları, Ankara.
- Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2007.
- Yavuz, Yunus Şevki, "Fasık", *DİA*, XII, İstanbul, 1995.
- Yavuz, Y. Şevki, "el- Avasım mine'l-Kavasım", *DİA*, İstanbul, 1991.
- Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc., Fikret Işıltan, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınla-

rı, 1963.

Wellhausen, Julius, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, trc.,
Fikret İşıltan, İstanbul 1960.

